MINISTERSTWO
WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO.

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

GEOGRAFJA

Z NAUKĄ O POLSCE WSPÓŁCZESNEJ.

WYDANIE CZWARTE

WARSZAWA — 1924
SKŁAD GŁÓWNY: „KSIĄŻNICA-ATLAS“ TOW. NAUCZ. SZKÓŁ. WYŻ.
WARSZAWA, NOWY ŚWIAT Nr. 59. — LWÓW, CZARNIECKIEGO 12.
DO NABYCIA WE WSZYSTKICH KSIĘGARNIACH.

Drukiem Salezjańskich Zakładów graficznych, Warszawa, ul. Lipowa, 14.

CEL NAUKI.

1. Poznanie kraju ojczystego łącznie z najważniejszemi wiadomościami z geografji Europy i innych części świata, oraz zdobycie podstawowych wiadomości z geografji ogólnej.

2. Rozbudzenie w dziecku miłości do ziemi rodzinnej i rodaków, oraz uczuć humanitarnych i poczucia obowiązków obywatelskich.

3. Kształcenie zdolności obserwacji, rozumowania i dokładności przez gromadzenie, zestawianie i wiązanie szczegółów.

PROGRAM SZCZEGÓŁOWY.

Oddział II.

(Zajęcia w szkole, w związku z nauką języka polskiego).

a) *Zaznajomienie się z kalendarzem.*

Jedno z dzieci z II oddziału przygotowuje codziennie kartę papieru z datą dnia, narysowaną i przyozdobioną dowolnie. Kartę tę wieszą się na widocznem miejscu. Nauczyciel zwraca uwagę dzieci na datę oraz stara się skojarzyć ją ze znanemi dzieciom przysłowiami ludowemi i kalendarzem kościelnym.

b) *Spostrzeżenia nad pogodą.*

W klasie wisi duży arkusz papieru, podzielony na kratki, na których nauczyciel wpisał daty miesiąca. Dziecko z II oddziału zaznacza pogodę danego dnia zapomocą barw lub rysunków. (Umawiamy się z dziećmi, jaką barwą oznaczać będziemy dni pogodne, chmurne, słotne i t. p.).

c) *Zaznajomienie z zegarem* zapomocą ciągłych (licznych) ćwiczeń.

d) *Prace miesięczne.* W końcu każdego miesiąca:

1. Nazwa miesiąca i jej znaczenie (np. wrzesień nazywa się tak dlatego, że kwitną wtedy wrzosy).

2. Ilość dni w miesiącu (wrzesień ma dni 30).

3. Obliczenie dni pogodnych i słotnych.

4. Ogólne cechy każdego miesiąca pod względem długości dnia, opadów, temperatury.

5. Jakie święta przypadają w danym miesiącu? (8 września było święto Matki Boskiej Siewnej, na wsi mówią: „Przed Boga Rodzicą siej żyto przed pszenicą, a po Boga Rodzicy chwytać się do pszenicy“. Dzieci objaśniają znaczenie tego przysłowia lub innych, używanych w tej okolicy).

6. Jakie zajęcia gospodarskie przypadają w tym miesiącu? (We wrześniu rolnicy orzą ziemię, sieją oziminy, zbierają okopowiny).

e) *Prace przy końcu roku:*

1. Nazwy miesięcy, spędzonych w szkole i miesięcy letnich (ilość dni w miesiącach).

2. Pory roku spędzone w szkole. Czem się one różnią pomiędzy sobą? Charakterystyka pór roku na zasadzie miesięcznych sprawozdań. Lato, które nadchodzi.

Oddział III.

Cel nauki — zaznajomienie się z najbliższą okolicą, jako z pewną jednostką geograficzną i zdobycie najpierwszych zasadniczych wiadomości geograficznych.

1. *Zajęcia praktyczne:*

a) *Notowanie temperatury powietrza.* W szkole za oknem wisi termometr; dzieci codziennie o tej samej porze sprawdzają temperaturę, a porządkowy zapisuje ją w zeszycie do tego przeznaczonym. Pod koniec tygodnia oblicza się średnią temperaturę tygodniową, a pod koniec miesiącą średnią temperaturę danego miesiąca;

b) *Obserwowanie i notowanie stanu pogody* oraz długości dnia.

(Do notowania wskazane jest używanie znaków, przyjętych dla międzynarodowych map synoptycznych; można jednak pozostawić również swobodę wyboru dzieciom).

c) *Kierunek wiatru.* Na dachu szkoły umieszcza się chorągiewkę, sporządzoną przez dzieci, oraz krzyżyk drewniany, którego ramiona są zwrócone w kierunku 4 stron świata. Dzieci podczas przerwy obserwują ruchy chorągiewki i wynik spostrzeżeń notują pod odpowiednią datą w dzienniku do temperatury.

d) *Wschód i zachód słońca.* Kilka razy na jesieni, w zimie i na wiosnę nauczyciel obserwuje z dziećmi po skończonych lekcjach zachód słońca na miejscu otwartem; dzieci powinny zauważyć, gdzie słońce zachodzi, i zapomocą drzew lub innych przedmiotów utrwalić sobie w pamięci kierunek zachodu wiosennego, zimowego i jesiennego. Polecamy dzieciom obserwowanie w podobny sposób wschodu.

e) *Wysokość słońca nad naszym horyzontem.* Kilka razy na jesieni, w zimie i na wiosnę nauczyciel przeprowadza z dziećmi obserwacje wysokości stanowiska słońca w stosunku do jakichś przedmiotów: drzew, domów, wzgórz. Należy obserwować wysokość słońca w południe. Przy tej obserwacji należy również stwierdzić stały kierunek cienia w południe i wyznaczyć linję południkową oraz stwierdzić różną długość cienia w różnych porach roku w południe.

2. *Wycieczki:*

a) *Powierzchnia ziemi.* Zaznajamiamy dzieci z częściami wzgórza: szczyt, zbocza, podnóże, zbocze łagodne, strome. Dolina. Powierzchnia ziemi równa, falista, pagórkowata, zależnie od tego, jakiego materjału dostarcza nam krajobraz.

b) *Staw* (ewentualnie jezioro). Zaznajamiamy dzieci z linją brzegów, z tem, co to jest półwysep, wyspa, brzeg wysoki i niski; inne szczegóły zależnie od tego, czego nam dostarczy oglądany staw.

c) *Rzeczka lub strumyk.* Stwierdzenie kierunku biegu wody, brzeg prawy i lewy, brzeg wysoki i niski, szybkość prądu. Źródło, ujście. Dopływy. Wzmacnianie brzegów przez roślinność nadbrzeżną, uwarstwienie (inne szczegóły zależnie od warunków, np. mielizny, piaski nadbrzeżne, spławność, siła prądu wody,—o ile jest młyn; unoszenie materjału przez wodę, podmywanie brzegów i pogłębianie koryta).

d) *Widnokrąg.* Wybieramy jako cel wycieczki miejsce odsłonięte, dzień słoneczny, godzinę pomiędzy 1 a 2 w południe. Linja widnokręgu, płaszczyzna widnokręgu, sklepienia nieba (ruch słońca na sklepieniu niebieskiem). Wschód i zachód. (Powiększenie i przesuwanie się widnokręgu). Cień, przesuwanie się cienia. (Po przyjściu na obrane stanowisko wbijamy laskę pionowo i układamy kamienie na cieniu, rzuconym przez laskę. Po pewnym czasie powracamy do laski,

by zauważyć przesunięcie się cienia i zmianę w długości, kierunek cienia w południe, strona północna, południowa.)

Po każdej wycieczce rysunek-szkic odbytej drogi i zjawisk zaobserwowanych. Jeżeli to możliwe, to trzeba robić rysunki podczas samej wycieczki np. rysunek wzgórza.

e) *Wycieczka dla poznania miasta, względnie wsi.*

3. *Materjał nauczania.*

Przypomnienie, sprawdzenie i ugruntowanie pojęć: na prawo, na lewo, wgórę, wdół.

Długość, szerokość, wysokość (odpowiednie ćwiczenia). Przygotowanie miarek centymetrowych. Wymierzanie miarami (metrami, krokami) i ocenianie na oko (powinno wykonać każde dziecko).

Rysunki i plany przedmiotów małych (kajety, książki, pudełka od zapałek i t. p.). Plan tych przedmiotów wielkości naturalnej, zmniejszony, powiększony. Oznaczenie liczbowe zmniejszenia i powiększenia.

Strony świata na otwartej przestrzeni. Oznaczenie stron świata przy pomocy cienia, busoli, gwiazd. Obserwowanie nieba (wyodrębnienie gwiazdozbiorów Wielkiej i Małej Niedźwiedzicy i gwiazdy polarnej). Oznaczenie położenia przedmiotów, widzianych z miejsca obserwacji w stosunku do stron świata; ocenianie ich odległości.

Strony świata w klasie. Określenie położenia rozmaitych przedmiotów, znajdujących się w klasie co do stron świata i oznaczenie ich odległości.

Plan klasy z uwzględnieniem stron świata,

Plan szkoły wraz z otoczeniem.

Plan sytuacyjny wsi wzgl. miasta.

Domostwa. Położenie domów w stosunku do głównej drogi i między sobą. Typy domów. Materjał budowlany. Związek między budową domów a materjałem budowlanym, znajdującym się w okolicy. Urządzenie poszczególnych domostw.

Zajęcia mieszkańców naszej wsi lub miasta. Wytwory poszczególnych warsztatów pracy. Pochodzenie surowców i zużytkowanie produktów gotowych.

Handel. Sklepy. Jarmarki. Import i eksport naszej wsi lub miasta. Konieczność współżycia wsi z miastem.

Drogi wymiany produktów. Drogi naszej wsi lub miasta. Typy dróg, kolejność ich występowania i ich wartości. Drogi polne, gościńce, drogi bite, drogi wodne, koleje żelazne. Szkic wsi lub miasta z wychodzącemi drogami.

Ważniejsze budynki i instytucje naszej wsi lub miasta.

Szkoła. Dom ludowy. Kółko rolnicze. Kółko młodzieży. Straż ogniowa. Sklep współdzielczy i t. p. Zadania tych instytucyj. Poczta. Urządzenie pocztowe. Organizacja poczty. Listy, kartki, marki, telegraf, telefon. Szpital: urządzenie. cele i zadania. Służba szpitalna: siostry miłosierdzia, pielęgniarki. Kościół. Parafja.

Gmina wiejska lub miejska, magistrat. Władze administracyjne. Rady gminne lub miejskie. Urzędy administracyjno-policyjne. Wybory. Podatki i ich użytkowanie. Obowiązki każdego obywatela względem współobywateli i władzy.

Granice wsi lub miasta. Znaki graniczne. Przekraczalność granicy.

Widnokrąg. Linja widnokręgu i płaszczyzna widnokręgu. Przesuwanie się widnokręgu ze zmianą miejsca obserwatora. Powiększenie się widnokręgu ze zwiększeniem wysokości punktu obserwacyjnego.

Ukształtowanie pionowe. Wzniesienie ziemi. Wzgórze lub góra. Zbocze. Szczyt. Podstawa. Podnóże. Zbocze łagodne, strome. Szereg wzgórz. Dolina. Równina.

Ukształtowanie poziome i wody. Wody stojące. Brzeg. Linja brzegowa. Zatoka. Półwysep. Wyspa. Cieśnina. Wody płynące. Istnienie prądu. Szybkość prądu. Brzeg prawy i lewy. Znaczenie wyrazów „wgórę“, „wdół“ rzeki. Koryto rzeki. Brzeg wysoki i niski. Niszcząca działalność wody przy brzegu wysokim i osadzająca przy brzegu niskim. Zakola. Źródło. Ujście. Dopływy.

Działalność wody płynącej. Niszczenie brzegów, pogłębianie koryta. Unoszenie i osadzanie materjału. Mielizny.

Zużycie siły spadku wody. Młyn. Tartak. Spławność, żeglowność.

Woda do picia. Gospodarcze zużycie wody. Pojenie inwentarza.

Kąpiele i ich znaczenie.

Zbiorowiska roślinne, występujące w naszej okolicy. Las. Łąka. Pastwisko. Ziemie orne. Nieużytki.

Okolica dalsza. Miejscowości dalsze, znane dzieciom. Ich nazwy. Kierunek i odległość. Najbliższe miasto lub wieś.

Typ miasta lub wsi. Różnice w skupieniu domów, ich wyglądu, materjale budowlanym. Zajęcia ludności. Liczba ludności. Porównanie liczby ludności naszej wsi i omawianego miasta.

Drogi, łączące poznawane miejscowości. Teren spotykany po drodze (góry, wzgórza, równiny). Wody. Zajęcia mieszkańców.

Gmina, jako jednostka terytorjalna, ew. powiat. Granice wiosek, gmin, powiatu. Łatwość przekraczania, zmienność. Znaczenie granic.

Rezultat nauki: 1. Umiejętność orjentowania się w kierunkach i odległościach; 2. znajomość zjawisk geograficznych, zachodzących w najbliższej okolicy; 3. podstawy do zrozumienia mapy.

Oddział IV.

Cel nauki — zdobycie znajomości tych pojęć i zjawisk geograficznych własnego kraju, z któremi nie można było zaznajomić się na terenie najbliższej okolicy.

1. *Zajęcia praktyczne:* dalszy ciąg obserwacyj, prowadzonych w oddziale III. Wykresy temperatury.

2. *Wycieczki.* 1 wycieczka, mająca na celu zaznajomienie dzieci z jakiemś ciekawem zjawiskiem geograficznem, np. górą, dużą rzeką, kopalnią, dużem miastem.

3. *Materjał nauczania.*

Mapa Polski. Oznaczenie stron świata na mapie. Oznaczenie miejscowości szkolnej. Odszukanie znaków topograficznych, znanych dzieciom z roku ubiegłego. Podziałka. Zaznajomienie z nowemi znakami kartograficznemi. Wysokość względna i bezwzględna. Wyżyny i niziny. Południki i równoleżniki, jako wskaźniki kierunku.

Nasze góry. Karpaty i Tatry. Krajobraz górski. Warunki życia roślin, zwierząt i ludzi. Strefy roślinne. Górale. Obfitość wód stojących i płynących.

Wisła. Źródła. Koryto Wisły, jego kierunek i charakter brzegów. Nazwy ziem, leżących nad samą Wisłą: Śląsk, Małopolska, Mazowsze, Kujawy, Pomorze. Ujście Wisły. Charakterystyka ujścia deltowego. Morze Bałtyckie. Charakterystyka morza wogóle. Wybrzeża Bałtyku — zatoki Gdańska i Fryska. Mierzeje.

Przeszkody, spotkane w tej podróży: mielizny, płytka woda. Regulacja Wisły.

Powtórna podróż Wisłą od źródeł aż do ujścia z szczegółowszem zaznajomieniem się z ziemiami. Wisła górska — nie żeglowna i niespławna. Przemsza: węgiel kamienny, cynk, ołów, żelazo. Polskie zagłębie węglowe. Pasmo Krakowsko-Częstochowskie. Wapno. Dunajec. Raba. Wieliczka i Bochnia: sól kamienna. Wisłoka, San. Ropa naftowa. Ogólny rzut oka na Podkarpacie. Ziemie: Proszowska, Sandomierska, Lubelska—zboże. Kamienna: Łysogóry. Marmury, miedź, żelazo. Pilica. Bug—zboże z Wołynia i Podola. Kujawy—zboże. Sól warzelniana: Ciechocinek, Inowrocław. Żuławy—zboże i bydło. Drzewo: lasy Karpackie, Świętokrzyskie. Narew. Puszcza Białowieska, Kurpiowska, Jannsborska—Mazowsze Pruskie. Puszcza Kampinoska — Mazowsze. Bory Tucholskie.

W podobny sposób *podróż innemi rzekami* po ziemiach polskich.

Pojęcia ogólne: dorzecze, dział wodny, zlewisko.

Uogólnienie. Co nasz kraj wytwarza i co się z tem dzieje. Wymiana produktów pomiędzy poszczególnemi częściami kraju. Drogi komunikacyjne wodne i lądowe. Mapa głównych linij kolejowych. Drogi wodne—rzeki i kanały: Bydgoski, Augustowski, Królewski.

Miasta, jako składnice towarów—powstały nad drogami i przeprawami wodnemi np. nad Wisłą: Kraków, Sandomierz, Kazimierz, Warszawa—stolica państwa, Płock, Toruń, Gdańsk —port morski.

Z tego samego punktu widzenia należy omówić inne miasta polskie, położone nad innemi rzekami lub na dawnych traktach handlowych.

Miasta, przerabiające surowce: Łódź, Bytom, Sosnowiec, Bydgoszcz. Warszawa, Żyrardów, Biała, Bielsk.

Mieszkańcy Polski. Liczba mieszkańców państwa. Liczba Polaków. Typy ludowe i stroje, oraz zwyczaje i obyczaje w rozmaitych częściach naszego kraju. Górale. Krakowiacy. Kurpie. Kaszubi. Kujawianie. Łowiczanie. Zajęcia człowieka w rozmaitych częściach naszego kraju.

Ustrój polityczny. Podział administracyjny.

Sąsiedzi Polski — Jak się nazywają i gdzie mieszkają.

Podróż z Polski w kierunku zachodnim. Lądy i wody. Powrót do punktu wyjścia ze strony przeciwnej. Nazwy lądów i oceanów. Ich położenie w stosunku do naszego kraju. Podróż z Bałtyku wodą, możność objechania ziemi wodą.

Kształt ziemi — kula.

Rezultat nauki: Znajomość rodzinnego kraju w ogólnych zarysach i szeregu zjawisk z geografji ogólnej: niziny, wyżyny, dorzecze, dział wodny, kanały, morze, lądy i wody, narzecze, kształt ziemi. Umiejętność posługiwania się mapą Polski.

Oddział V.

Cel nauki—zaznajomienie dzieci z ziemią, jako całością i jej stanowiskiem we wszechświecie i ze zjawiskami, wypływającemi z tego satnowiska.

1. *Zajęcia praktyczne* — ciągłe ćwiczenia, mające na celu pogłębienie znajomości i umiejętności posługiwania się globusem i mapą.
2. *Wycieczki* — dla poznania jakiejś części kraju.
3. *Czytanie* barwnych opisów geograficznych.

Materjał nauczania:

Siatka geograficzna na globusie. Bieguny. Południki. Równoleżniki. Równik. Odszukiwanie położenia geograficznego.

Podróż po globusie w kierunku południowym. Punkt wyjścia dla podróży — Polska. Przypomniecie cech charakterystycznych klimatu, świata roślinnego i zwierzęcego, oraz bytu człowieka w Polsce.

Charakterystyka typowych krajobrazów, spotkanych w czasie podróży.

Krajobraz podbiegunowy (klimat, rośliny, zwierzęta, człowiek; umiejscowienie na globusie krajobrazów podbiegunowych). *Krajobrazy podzwrotnikowe.* (Pustynia. Wskazać najważniejsze pustynie). Lasy dziewicze (np. Amazonki, Kongo, Indo-Chińskie). *Krajobraz stepowy. Krajobrazy górskie.* (Góry—zmarszczki ziemi. Góry wulkaniczne. Wnętrze ziemi. Trzęsienie ziemi. Największe łańcuchy górskie na kuli ziemskiej).

Ruchy ziemi. Ruch wirowy. Dzień i noc. Stopniowe ukazywanie się słońca. Różnica czasu. Zmiana czasu na południku 180° konwencjonalnym i w stosunku do naszego.

Ruch postępowy. Cztery główne stanowiska (pozycje) ziemi i ich daty. Pory roku. Przeciwstawność pór roku na półkuli północnej i południowej.

Strefy klimatyczne.

Zwrotniki. *Strefa międzyzwrotnikowa.* (Wędrówka promienia zenitalnego. Lądy i oceany, leżące w strefie międzyzwrotnikowej). *Strefa podbiegunowa.* (Koło biegunowe. Lądy i oceany, leżące w strefie podbiegunowej). *Strefa przejściowa.* (Lądy i morza, leżące w tej strefie).

Stosunek ziemi do słońca. Ogólny zarys układu słonecznego. Mikołaj Kopernik.

Atmosfera. Wysokość atmosfory. Gęstość atmosfery. Ogrzewanie atmosfery. Strefy klimatyczne i roślinne w górach. Wieczne śniegi. Lodowce. Wiatr. Idealny rozkład wiatrów na kuli ziemskiej. Opady atmosferyczne. Deszcze elewacyjne. Klimat lądowy. Klimat morski.

Człowiek — rasy — ich rozmieszczenie.

Rezultat nauki: Zaznajomienie się 1) z siatką geograficzną; 2) z zasadniczemi zjawiskami geografji i ich rozmieszczeniem na kuli ziemskiej; 3) z ruchami ziemi; 4) ze zjawiskami dnia i nocy; 5) ze zjawiskiem pór roku; 6) ze zjawiskiem stref klimatycznych i życiem w poszczególnych strefach; 7) z warunkami ogrzewania atmosfery; 8) z typami klimatów; 9) z rasami ludzkiemi.

Oddział VI.

Cel nauki — pogłębienie znajomości mapy i zaznajomienie z częściami świata.

1. *Zajęcia praktyczne* — rysunek szkicowych mapek.
2. *Wycieczki* — jedna (1) dłuższa wycieczka po kraju.
3. *Czytanie* opisów geograficznych.
4. *Materjał nauczania:*

Przypomnienie na globusie położenia wszystkich części świata.

Antarktyda. — Historja odkryć. Męstwo i bohaterstwo podróżników. Udział Polaków w odkryciach i podróżach geograficznych. H. Arctowski i A. Dobrowolski. Obecny stan znajomości kraju.

Australja — przypomnienie na podstawie mapy: położenie, ukształtowanie, klimat, sieć wodna. Osobliwości świata roślin-

nego i zwierzęcego. Tuziemcy. Obecne stosunki społeczne i polityczne.

Afryka — przypomnienie na podstawie mapy: położenie, ukształtowanie, klimat. Wielkie, lecz niedostępne rzeki. Mała znajomość lądu afrykańskiego i jego mieszkańców. Świat roślinny i zwierzęcy. Typy mieszkańców i ich zajęcia. Wyprawa Rogozińskiego. J. Czekanowski. A. Rehman. Egipt. Nil.

Ameryka — podział na Południową, Środkową i Północną.

Ameryka Południowa: przypomnienie na podstawie mapy: położenie, ukształtowanie, klimat. Wody. Świat roślinny i zwierzęcy. Człowiek. Brazylja — Parana.

Ameryka Środkowa: — Podróż Kolumba. Kanał Panamski. San Domingo.

Ameryka Północna — przypomnienie na podstawie mapy: położenie, ukształtowanie, klimat, wody. Świat roślinny i zwierzęcy. Człowiek. Stany Zjednoczone. Kanada. Cechy charakterystyczne współczesnego społeczeństwa amerykańskiego. Emigracja polska.

Azja — przypomnienie na podstawie mapy: położenie, ukształtowanie, klimat, wody. Świat roślinny i zwierzęcy. Człowiek. Syberja. Japonja. Chiny. Indje. Palestyna. Kanał Sueski.

Europa — na podstawie mapy: położenie bezwzględne i względne. Odległość od innych części świata. Otaczające oceany i morza. Linja brzegowa. Półwyspy i wyspy. Znaczenie rozwiniętej linji brzegowej. Ukształtowanie pionowe na podstawie mapy. Góry. Nizina europejska.

Warunki klimatyczne: położenie geograficzne; Golfstrom (wogóle o prądach morskich). Klimat morski. Klimat polski. Klimat lądowy. Klimat śródziemnomorski. Sieć wodna. Rośliny i zwierzęta. Człowiek. Podział na grupy etniczno-językowe. Wysokość kultury europejskiej. Przegląd poszczególnych państw europejskich ze szczególnem zwróceniem uwagi na warunki pracy, wytwórczość ich, oraz kultura i stosunki społeczne. Specjalne uwzględnienie państw sąsiadujących z Polską.

Rezultat nauki: Ogólne zaznajomienie się z geografją szczegółową wszystkich części świata.

Oddział VII.

Materjał nauczania: Nauka o Polsce współczesnej.

I. Położenie Polski bezwzględne i względne — w stosunku do innych państw. Granice Polski, ich znaczenie i sposób zużytkowania (pod względem strategicznym i handlowym). Obszar Polski w porównaniu z innemi państwami Europy. Ukształtowanie powierzchni (na podstawie mapy) i podział na krainy fizyczne. Ich wpływ na warunki komunikacyjne i warunki pracy. Klimat, temperatura, opady. Znaczenie zbierania odpowiednich danych o opadach atmosferycznych i temperaturze dla celów życia praktycznego. Rzeki: zlewisko morza Bałtyckiego i Czarnego. Znaczenie rzek i sposoby zużytkowania. Jeziora i kanały; ich znaczenie i zużytkowanie. Rodzaje skarbów mineralnych, ich znaczenie i rozmieszczenie; główne rodzaje gleb. Rozmieszczenie gleb. Zbiorowiska roślinne. Osobliwości flory. Świat zwierzęcy. Osobliwości fauny. Mieszkańcy. Liczba mieszkańców państwa. Liczba Polaków na obszarze Rzeczpospolitej. Procentowy udział innych narodowości. Podział administracyjny kraju. Gęstość zaludnienia. Rodzaje osad ludzkich. Ludniejsze miasta powiatowe i miasta wojewódzkie.

Geografja poszczególnych krain fizycznych (rozpatrywanie całokształtu zjawisk geograficznych i warunków życia człowieka w poszczególnych krainach w porównaniu z innemi ważniejszemi krainami Europy):

Karpaty, Tatry. Podkarpacie. Kotliny podkarpackie. Wyżyna śląska. Wyżyna małopolska. Wyżyna lubelska z Roztoczem. Płyta czarnomorska. Wielkopolska i Kujawy. Równina mazowiecko-podlaska. Polesie. Pojezierze bałtyckie. Wybrzeże morskie.

II. Warunki naturalne rozwoju różnych rodzajów wytwórczości, oraz stan jej obecny w Polsce w porównaniu z innemi krajami cywilizowanemi.

A) Przemysł, dostarczający płodów surowych: 1) Rolnictwo, sadownictwo, ogrodownictwo, hodowla roślin lekarskich. 2) Hodowla bydła, koni, trzody chlewnej, kóz, owiec, królików, drobiu, pszczół, jedwabników. 3) Hodowla ryb w rzekach, jeziorach, stawach, rybołówstwo morskie. 4) Gospodarka leśna, zwierzostan, grzyby dziko rosnące i hodowla grzybów. 5) Górnictwo, gatunki

kopalin wydobywanych. Bogactwa mineralne Polski na powierzchni ziemi: piaski, gliny, żwiry, kamienie itd.

Uwaga: Przy omawianiu każdego rodzaju wytwórczości wyżej wspomnianej rozważyć należy: a) gatunki płodów surowych otrzymywanych w danej okolicy, b) naturalne warunki mniej lub więcej sprzyjające danej gałęzi wytwórczości, c) wartość pracy człowieka, wykazana w tym kierunku przez dobroć i ilość płodów, d) konieczność ulepszeń i znaczenie umiejętnej pracy w danym kierunku, e) przykłady wzorowych gospodarstw w danym zakresie u nas lub zagranicą, f) liczbę osób, pracujących w danej gałęzi wytwórczości w zestawieniu z innemi, g) wymienić miejscowości słynne u nas z tych lub innych płodów surowych.

B) Przemysł domowy albo ludowy. Rzemiosła. Przykłady wytwórczości domowej i rodzaje rzemiosł w najbliższej okolicy. Przykłady wytworów tego rodzaju przemysłu, znanych i cenionych w kraju dla ich dobroci i gustu ze wskazaniem, gdzie są wytwarzane. Liczba ludzi, oddających się tym zajęciom.

C) Przemysł fabryczny. Gatunki tego przemysłu w najbliższej okolicy. Zaakcentowanie korzyści, płynących z przerabiania płodów surowych danej okolicy na miejscu. Rodzaje przemysłu fabrycznego: przerabianie płodów świata roślinnego, świata zwierzęcego i mineralnego, przedewszystkiem rodzimych, a następnie i obcych. Najważniejsze środowiska przemysłu fabrycznego w kraju z rozważeniem warunków ich rozwoju.

D) Przemysł budowlany. Materjały budowlane najbliższej okolicy. Materjały budowlane krajowe i obce. Przykłady wspaniałych budowli tegoczesnych i dawnych w kraju ze wskazaniem materjału, z którego są zrobione. Przykłady budowli włościańskich w różnych okolicach kraju z zaznaczeniem ich przystosowań do warunków przyrodniczych miejscowości. Ilu ludzi pracuje w całym przemyśle.

E) Komunikacja. Drogi najbliższej okolicy i ich związek z innemi. Komunikacja naturalna i sztuczna. Stan komunikacji lądowej, rzecznej i morskiej u nas w porównaniu z innemi państwami. Znaczenie dróg i różnice w ich wartości (lądowe i wodne). Najważniejsze linje kolejowe i stacje węzłowe. Poczty, telegrafy, telefony.

F) Obieg produktów. Handel w najbliższej okolicy. Targi, jarmarki. Sklepy prywatne i społeczne. Hurtownie i handle detaliczne. Pieniądz i kredyt. Banki. Warunki rozwoju handlu. Główne środowiska handlu u nas.

G) Gospodarka narodowa. Zestawienie liczebne ludzi, pracujących w rolnictwie, przemyśle fabrycznym i handlu. Co wywozimy i przywozimy. Obowiązek wytwarzania i ulepszania produkcji. Emigracja. Liczba Polaków poza granicami Polski i ważniejsze skupienia polskie na obczyźnie.

III. Gmina wiejska: Zebranie gminne, jego skład, obrady, uchwały, obowiązek ich wykonania. Rada gminna, wójt (gromada, sołtys). Udział ogółu w życiu gminy. Wpływ pracy i inicjatywy jednostek.

Gmina miejska i jej obowiązki. Rada miejska, władze miejskie.

Przykłady dobrze zagospodarowanych gmin.

Powiat. Sejmik. Zakres spraw, należących do samorządu powiatowego. Wydział powiatowy. Administracja państwowa w powiecie. Przedsiębiorstwa samorządowe, podnoszące dobrobyt i kulturę powiatu. Przykład i wzory urządzeń najlepszych.

Województwo. Administracja województwa. Rada wojewódzka. Zadanie samorządu i rola każdego obywatela. Współdziałanie obywateli z administracją państwową.

Państwo — rzeczpospolita (sprawa wspólna). Bezpieczeństwo granic. Obowiązek służby wojskowej w Polsce.

Jedność wewnętrzna państwa. Konstytucja, sejm. Ordynacja wyborcza. Znaczenie i zakres pracy sejmu. Prawo; jak powstają ustawy. Naczelnik państwa. Rząd, jego stosunek do sejmu. Rada ministrów. Urzędy. Sieć administracyjna. Sądy, ich rodzaje i instancje. (Oskarżenie i obrona). Troska państwa o wychowanie. Organizacja szkolnictwa. (Szkoły powszechne, średnie, zawodowe, wyższe).

Opieka państwowa nad dobrobytem i zdrowiem obywateli.

Ochrona pracy: ubezpieczenia, kasy chorych, emerytury.

Troska państwa o wyżywienie obywateli. Działalność gospodarcza państwa.

Skarb państwa. Urzędy skarbowe, podatki, pożyczki.

Bezpieczeństwo publiczne.

Kto jest obywatelem Rzeczypospolitej. Polacy i obywatele innej narodowości. Ich liczba i wyznanie. Ilu Polaków mieszka

i w innych państwach. Opieka państwa nad obywatelami polskimi poza granicami państwa.

Zestawienie wolności obywatelskich. Obowiązki obywatela i odpowiedzialność obywatela za Rzeczpospolitą. Przykłady z życia wielkich obywateli.

Zrzeszenia społeczne. (Wolność obywatelska umożliwia szeroką swobodną współpracę ochotniczą nad urządzeniem życia). Różne typy zrzeszeń. Kółka rolnicze. Stowarzyszenia wytwórców i spożywców. Spółki budowlane i meljoracyjne. Straże ogniowe. Stowarzyszenia oświatowe i kulturalne. Zrzeszenia zawodowe. Znaczenie zrzeszeń w życiu narodowem. Rola i znaczenie woli i umiejętności pracy jednostki w zrzeszeniu.

Bogactwo mowy polskiej. Czystość mowy, gwary, słownictwo specjalne. Analfabetyzm i stan oświaty, wydawnictwa i bibljoteki polskie w porównaniu z obcemi. Prasa.

Najważniejsi pisarze polscy. Ich rola w życiu narodu.

Sztuka polska i jej znaczenie dla narodu. Twórczość ludowa, wysiłek artysty. Budownictwo. Zabytki przeszłości. Ochrona zabytków. Zdobienie. Wielcy artyści polscy. Muzyka polska, jej znaczenie w życiu narodu.

Praca naukowa w Polsce.

Naród polski a ludzkość. Polska wobec sąsiadów. Związek losów Polski i powszechnych. Wielcy Polacy w służbie nauki, literatury, sztuki i wolności.

Znaczenie sił i pracy jednostki dla narodu.

WSKAZÓWKI METODYCZNE OGÓLNE.

Należy przyjąć za zasadę, że w czasie pobytu w szkole pierwszorzędne znaczenie ma dla dziecka nietylko pewna ilość nabytych wiadomości geograficznych, ale — podobnie jak przy nauczaniu wogóle—i wysiłek umysłowy, który musiało ono wykonać przy nabywaniu tych wiadomości.

Dążymy bowiem do tego, ażeby dziecko po wyjściu ze szkoły było przygotowane do samokształcenia; to też należy już w szkole wdrożyć je do samodzielnej pracy we wszystkich dziedzinach, a więc i w geografji. Zapamiętać najważniejsze wiadomości geograficzne, określenia, nazwy i t. p. można w różnym

porządku, ale jeżeli będzie nam zależało na samodzielnem rozumowaniu, powinniśmy starannie dobrać materjał w ten sposób, ażeby stopniować trudności. Ponieważ zaś najdostępniejsze dla dziecka jest to, co może zobaczyć w rzeczywistości, dlatego początek nauczania geografji musimy oprzeć na obserwacji, a materjału do samodzielnej obserwacji może dostarczyć jedynie *najbliższa okolica*, wieś rodzinna.

Często można spotkać się ze zdaniem, że niewarto tracić czasu, tak drogiego w szkole powszechnej, na przerabianie z dziećmi tego, co one dobrze znają, z czem się codziennie spotykają. Zapewne, że dziecko w czasie swoich licznych wędrówek przez swą wieś czy miasto porobiło sporo spostrzeżeń; nie zawsze jednak spostrzeżenia te są dokładne i uporządkowane, a wiele zjawisk pozostaje niezrozumiałych lub też znajduje w umyśle dziecka fałszywe wytłumaczenie. Powinniśmy więc dążyć do tego, ażeby uporządkować ten zasób wiadomości, które dziecko do szkoły przynosi, sprostować fałszywe pojęcia i nauczyć je odtwarzać sobie w pamięci to, co widziało. Dlatego też robimy wycieczki ze ściśle określonym celem dla ćwiczenia zmysłu obserwacyjnego, następnie żądamy na lekcji przypomnienia widzianych szczegółów i staramy się o utrwalenie ich w umyśle dziecka zapomocą rysunku lub piśmiennego sprawozdania. Nauczyciel, który ucznia zaznajomił na gruncie wsi rodzinnej lub miasta rodzinnego z dostępnemi dla dziecięcego umysłu zjawiskami geograficznemi, zyskuje pewną podstawę do porównań. Dziecko, które w każdej chwili potrafi odtworzyć sobie w umyśle pobliski pagórek z jego zboczem łagodnym czy stromem, łatwiej wyobrazi sobie krajobraz górski, szczególniej wtedy, jeżeli nauczyciel dla przedstawienia kształtów wysokości i t. p. będzie się posługiwał porównaniami (np. trzebaby ustawić tyle a tyle naszych chat lub drzew, żeby otrzymać górę tej wysokości, co Łysa Góra, albo: mamy za wsią wydmę piaszczystą, na której nic nie rośnie, ale tuż obok widzimy las sosnowy i pola uprawne; na pustyni—jak okiem sięgać—widać tylko piasek i t. d.). Tak więc, gdy zmuszeni jesteśmy porzucić poglądowy sposób nauczania (bo przecież nie możemy dzieciom pokazać prawdziwych Tatr ani zaprowadzić ich nad morze), staramy się nowe pojęcia oprzeć na tych, które dzieci zyskały na zasadzie samodzielnych spostrzeżeń.

Drugą, bardzo ważną przyczyną, dla której należy poświęcić sporo czasu najbliższej okolicy, jest wpływ wychowawczy, jaki możemy zyskać tą drogą. Zżycie się z najbliższą okolicą, zrozumienie istniejących stosunków zarówno w przyrodzie, jak i wśród ludzi zamieszkujących miejsce rodzinne, pogłębi istniejące w dziecku przywiązanie do tego miejsca rodzinnego, a przez nie i do kraju ojczystego, który będzie polem jego przyszłej działalności. A więc nauka o najbliższej okolicy ma za zadanie, narówni z innemi przedmiotami, wzbudzenie w uczniach uczuć narodowych i społecznych i przygotowanie do czynnego życia obywatelskiego.

Od miejsca rodzinnego przechodzimy do nauki o Polsce, nawiązując przy każdej sposobności nici od najbliższych dla dziecka zjawisk do dalszych, tak, żeby zrozumiało, że miejsce rodzinne jest cząstką jego ojczyzny.

Tutaj, jak powiedzieliśmy, nie możemy się już posługiwać prawdziwą metodą poglądową; wędrówki po najbliższej okolicy muszą być zastąpione przez wędrówki po mapie. A więc *zaznajomienie się z mapą* będzie jednym z głównych naszych zadań w tej części nauczania. Powinniśmy dzieci doprowadzić do tego, ażeby mogły się posługiwać każdą mapą, na którą mogą przygodnie natrafić.

Po raz pierwszy zaznajamiamy dzieci z mapą wtedy, gdy poznają własnemi oczyma rzeczywistość, t. j. gdy najbliższą okolicę przedstawiamy na planie. W dalszym ciągu przechodzimy do mapy Polski. Nauczyciel stara się nie wskazywać na mapie, lecz zapomocą odpowiednich pytań zmusi dzieci do poszukiwań, np.: Tak, jak oznaczaliśmy strony świata na planie wsi (miasta), w ten sam sposób oznaczamy je na mapie. Wskaż, gdzie jest północ, południe, wschód, zachód. Nasza miejscowość leży mniej więcej w tem miejscu (przymocujemy zapomocą wosku chorągiewkę). Poszukaj mniej więcej pośrodku mapy Warszawy. W jakim kierunku od nas leży Warszawa? (Powtarzamy podobne wprawy dopóty, dopóki dzieci nie nauczą się orjentować w stronach świata na mapie). Gdzie widzicie na mapie niebieską barwę? Części, oznaczone na mapie niebieską barwą, są w rzeczywistości pokryte wodą: to są morza. Przeczytajcie, jak się morza nazywają. Wszystko, co nie oznaczone

niebieską barwą, jest lądem, po którym można wędrować pieszo. Jakiemi barwami oznaczony jest ląd?

Zapomocą podobnych zapytań zaznajamiamy dzieci ze znaczeniem barw, uczymy je posługiwać się objaśnieniami do map, np.: Sprawdź w objaśnieniach, do jakiej wysokości wznosi się ląd, oznaczony jasno-zieloną barwą. Jaką barwą oznaczona jest na mapie nasza okolica? Sprawdź w objaśnieniach, do jakiej wysokości się ona wznosi i t. p. W podobny sposób zaznajamiamy dzieci z innemi znakami na mapie (rzeki, błota, jeziora, miasta).

Jednakże mapa wszystkiego powiedzieć nie może. Najlepszem jej dopełnieniem będą *ilustracje*. Obrazki w książkach, pocztówki, wszelkie ilustracje, jakie może zdobyć nauczyciel, powinny być wyzyskane.

Przy oglądaniu obrazków będziemy się posługiwali tą samą metodą, co przy czytaniu mapy. Dzieci powinny powiedzieć, co widzą na obrazku, a nauczyciel zapomocą pytań zwraca ich uwagę na pominięte szczegóły. Np. obrazek: Potok górski. Co widzisz na obrazku? Czem się różni ten potok od naszego strumyka? Co leży na dnie potoku? Na jego brzegach? Skąd mogły się wziąć te kamienie? — i t. d.

To, czego się dzieci nie mogą dowiedzieć ani z mapy ani z obrazków, dopełnić muszą albo lekturą odpowiednich opisów geograficznych albo—co lepiej—dopełni nauczyciel opowiadaniem; ale *opowieść nauczyciela* ma być tylko tym środkiem pomocniczym, do którego się uciekamy wtedy, kiedy zawodzą nas właściwe sposoby nauczania geografji t. j. obserwacja, mapa, ilustracja.

Opowieść nasza będzie tem wierniejsza, im wyraźniej potrafimy sobie odtworzyć w umyśle obraz, który chcemy dzieciom przedstawić. Najlepiej wypadają opowiadania nauczyciela oparte na własnej obserwacji. Jeżeli jej nie było, to przygotowujemy się do takiej pogadanki, czytając odpowiednie malownicze opisy (wypisy geograficzne). Z zebranego materjału musimy jednak wybrać tylko to, co jest najważniejsze, żeby nie obciążać pamięci dziecka. Staramy się zainteresować uczniów pierwszemi wyrazami naszego opowiadania. Możemy to osiągnąć, szukając punktu oparcia w najbliższej okolicy, np.: Znacie las, wiecie, że tam za leśniczówką jest miejscami taki gąszcz drzew i krzewów, że

trudno się przedrzeć. W naszym lesie tylko miejscami spotykają się takie knieje, można je ominąć i swobodnie przejść przez las; ale są kraje, gdzie lasy są tak gęste, rośliny tak poplątane, że trzeba sobie drogę torować siekierą. Jest tam bardzo ciepło i bardzo wilgotno. Jak wam się zdaje, gdzie to mogą być na ziemi takie kraje? Pytania w toku opowiadania mają na celu utrzymanie uwagi dzieci w napięciu, a potem zależy nam, ażeby nie mówić dzieciom tego, co one same mogą powiedzieć. Dla ułatwienia zapamiętywania układamy z dziećmi krótki plan naszego opowiadania (tak jak w programie, np. pustynia, las pierwotny i t. d.) lub plan odczytanego opisu geograficznego.

WYCIECZKI.

We współczesnej szkole wycieczki w nauczaniu geografji zajmują bardzo poważne miejsce. Pierwszy rok nauczania geografji, t. j. zaznajamianie się z nabliższem otoczeniem jest całkowicie oparty na materjale, zbieranym na wycieczkach. Wycieczka—pamiętaćnależy—ma być konieczną podstawą dla nauki geografji w klasie, przez to przedewszystkiem, że ma ona wpoić, wbić niewzruszenie pojęcie stron świata. Strony świata należy wyszukiwać, a nie pokazywać, a to zarówno w różnych miejscach otwartych i w różnych porach dnia. (Nigdy nie „pokazywać“ ich z okien klasy nasamprzód, ale z bardzo rozległego widnokręgu i do nich, do natury dostroić sytuację budynku szkolnego i klasy, domostw, a dopiero później z okien klasy patrzeć na świat). Wyszukiwanie stron świata odbywa się przez oznaczenie, a raczej wykreślenie kierunku i długości cienia w czasie przed i pokulminacyjnym (nigdy nie zaczynać od „godzin“ zegarka) i to koło 21 marca lub 21 września, poczem dopiero można czynić pewne dodatkowe sprostowania: wschód letni, zimowy, czas, zegarek i t. p.) W dalszem nauczaniu wycieczki dostarczają możności pogłębienia nabytych wiadomości, rozszerzają horyzont myślowy uczniów a przedewszyatkiem dają możność bezpośredniego poznania kraju rodzinnego. W związku z tem, z wiekiem uczniów zmienia się też i charakter wycieczki, ale potrzeba jej pozostaje ta sama.

W oddziale III wycieczki—to właściwe krótkie, jednogodzinne przechadzki z bardzo ograniczonem polem widzenia i również ograniczonym materjałem obserwacyjnym, gdyż tu dzieci dopiero uczą się obserwować, dopiero krok za krokiem zdobywają tę umiejętność. Taka wycieczka musi być do najdrobniejszych szczegółów obmyślana i opracowana przez nauczyciela.

Musimy więc przygotować się do wycieczki i obmyśleć ją tak, jak przygotowujemy i obmyślamy lekcje. Jeżeli chcemy np. pokazać dzieciom strumyk, musimy sprawdzić, w którem miejscu nadaje się on najlepiej dla naszych badań. W czasie wycieczki nauczyciel jak najmniej wskazuje, dążąc do tego, by dzieci same znajdowały różne szczegóły, na które chcemy zwrócić ich uwagę. Musi on jednakże kierować i dopomagać dzieciom w poszukiwaniach. Wycieczkę nad strumyk (lub rzeczkę) możemy poprowadzić w następujący sposób: Stajemy nad strumykiem, oczy dzieci mimowoli śledzą bieg wody, więc tym ruchem wody zajmiemy się przedewszystkiem. W którą stronę woda bieży? Rzucamy papierki na wodę. Wszystkie dzieci zwracają się twarzami w tę stronę, w którą woda płynie; po prawej ręce jest brzeg prawy, po lewej — lewy. Na którym brzegu stoimy: prawym czy lewym? Na jakim brzegu rośnie ta wierzba? A na którym brzegu jest olszynka? Na którym brzegu jest nasza wieś (miasto)? i t. d. W dalszym ciągu śledzimy szybkość biegu tam, gdzie strumyk płynie prosto i na zakrętach. Na zakręcie rzucamy równocześnie papierki z jednej i drugiej strony; z jednej bieg jest szybszy, a z drugiej wolniejszy. Z której strony strumyk jest głębszy; czy tam, gdzie woda szybko bieży, czy tam, gdzie powoli? Czy to zawsze tak bywa? Sprawdzamy na innym zakręcie. Czy wszędzie brzegi są jednakowej wysokości? Brzegi bywają wysokie i niskie. Poszukajmy, gdzie woda osadza piasek: przy niskim czy przy wysokim brzegu? Jak woda działa na wysoki brzeg? Szukamy na wysokim brzegu korzeni roślin, z pomiędzy których woda wypłukała ziemię. Woda niszczy wysokie brzegi. Korzenie roślin utrudniają jej tę robotę. Zwracamy uwagę na uwarstwienie ziemi. Przeprowadziwszy to, co zamierzaliśmy, pozostawiamy dzieciom swobodę: niech każde zajmie się tem, co je najwięcej interesuje, życiem w wodzie, czy roślinnością przybrzeżną i t. p.

Spostrzeżenia dzieci z wycieczki są chaotyczne, bo chociaż staraliśmy się zwrócić ich uwagę w pożądanym dla nas kierunku, otoczenie jednakże dostarcza tyle materjału do spostrzeżeń,

że nie możemy się spodziewać zupełnego skupienia się dzieci, zwłaszcza dzieci młodszych, nieprzyzwyczajonych do wycieczek. Dlatego też musimy powrócić w szkole do tematu przerobionego na wycieczce. W rozmowie z dziećmi przypominamy sobie widziane szczegóły, poczem nauczyciel rysuje na tablicy w danym wypadku strumień widziany z góry, a dzieci występują w roli doradców. Woda płynie w kierunku strzałki; gdzie mam oznaczyć brzeg prawy, a gdzie lewy? Gdzie mam oznaczyć nasze stanowisko nad strumykiem? Gdzie mam oznaczyć wierzbę? Gdzie olszynkę? i t. p. Kiedy rysunek na tablicy jest skończony, dzieci przerysowują w kajetach, dodając od siebie drugorzędne szczegóły. Nauczyciel sprawdza rysunki, wskazuje błędy.

Dobrze jest powracać do poznanych już miescowości i kazać dzieciom obserwować zmiany, jakie tam zachodą. Jeżeli byliśmy nad strumykiem na jesieni, możemy polecić dzieciom, ażeby poszły nad strumyk w zimie, kiedy wody zamarzną, lub na wiosnę podczas roztopów i zdały nam sprawę ze zmian, jakie tam zauważyły.

Przed wycieczką powinniśmy dzieci uprzedzić, jakie są obowiązki: zachować ciszę zarówno przy zwiedzaniu kościołów, jak i fabryk i t. p., wycierać nogi przed wchodzeniem do budynków, nie zostawiać za sobą nigdy śladów w postaci papierów, resztek jedzenia i t. p. Jeżeli zwiedzamy jakieś budowle historyczne, zwracamy uwagę dzieci na to, że stanowią one część naszego bogactwa narodowego, które należy szanować i strzec.

Podczas marszu posługujemy się busolą, ażeby dzieci zdawały sobie sprawę z kierunku drogi, staramy się również oznaczyć szybkość marszu (słupy wiorstowe lub kilometrowe, zegarek nauczyciela).

W odziałach wyższych ilość wycieczek jest bardzo ograniczona, ale za to czas ich trwania jest dłuższy.

Materjał, z którym zaznajamiamy uczniów, jest znacznie obfitszy, bardziej urozmaicony, to też nauczyciel musi go również opracować i musi czuwać przez cały czas, aby uczniowie nie zatracili w powodzi szczegółów przewodniej myśli wycieczki.

Zawsze jest pożądane uprzednie przygotowanie tereotyczne uczniów do wycieczki, jak również omówienie w klasie po powrocie z wycieczki. Wtedy można dać pewną syntezę widzianych rzeczy, podkreślić charakterystyczne szczegóły i w ten sposób utrwalić w umyśle uczniów te dane, o które nam chodzi.

B. WSKAZÓWKI METODYCZNE SZCZEGÓŁOWE.

Oddział III.

Celem nauki w oddziale III jest nauczenie dzieci obserwacji zjawisk geograficznych, zachodzących koło nich, orjentowania się w kierunkach i odległościach, oraz zdobycie podstawowych pojęć geograficznych, które będą konieczne dla całej dalszej nauki geograficznej. Cel taki można osięgnąć tylko przez bezpośrednie zetknięcie dzieci z omawianemi zjawiskami i przez powołanie dzieci do samodzielnej pracy.

W programie oddziału III można, pomimo jego jednolitości, wyodrębnić jakoby 3 działy: 1) plany i szkice; 2) badanie bezpośredniego otoczenia i pracy ludzkiej; 3) badanie dalszego otoczenia.

Rysowanie planów i szkiców, poprzedzone przez ćwiczenia orjentacyjne w terenie, jest nadzwyczaj ważne, gdyż utrwala w dzieciach zdolności orjentowania się w kierunkach i odległościach, daje pojęcie o podziałce i jej zastosowaniu, uczy określania miejsca przy pomocy 2 współrzędnych, wreszcie zaznajamia z elementarnemi znakami kartograficznemi. Dla wyżej wymienionych rezultatów należy bardzo starannie przeprowadzić rysowanie planów i szkiców, nie śpieszyć się, a rozłożyć je na szereg lekcyj, poprzedzielanych innemi tematami, aby nie znużyć dzieci. Plany małych przedmiotów, klasy i szkoły powinny być oparte o dokładne pomiary dokonane metrem; natomiast plan sytuacyjny i szkice mogą się opierać o pomiary przybliżone, dokonane pomiarami na czas albo krokami. Przedewszystkiem zaś należy wymagać samodzielnej pracy. Wszystkie pomiary, a następnie obliczenia, jak również wyprowadzanie podziałki powinny być wykonane przez same dzieci. Należy też przerabiać ćwiczenia odwrotne, t. j. obliczanie prawdziwych wymiarów na podstawie planu z podziałką.

Badanie najbliższego otoczenia—to omawianie środowiska, w którem dzieci żyją. To tylko ujęcie w formy odpowiednie do wieku dzieci przejawów kultury materjalnej i duchownej człowieka. Większość materjału do tych pogadanek dzieci przynoszą

ze sobą, to też można te pogadanki prowadzić późną jesienią i zimą, gdy warunki klimatyczne specjalnie utrudniają wycieczki. Materjał, który dzieci przynoszą ze sobą, jest naogół chaotyczny, posiada wielkie luki. Np. we wsi jest sklep spółdzielczy; dzieci znają go ze strony praktycznej, ale idea tej placówki, jej wartości moralne są napewno im nieznane. To też zadaniem nauczyciela będzie ten materjał uporządkować, uzupełnić i pogłębić. Jak wygląda twoja chata, mieszkanie? Jak daleko jest ona od szkoły? Z czego jest zbudowana? Z czego zrobiony dach, płot? Skąd wzięto budulec, cegły, kamienie? Czy jedna rodzina zamieszkuje dom, czy więcej? Oto przykłady pytań, które można postawić dzieciom i na tle których mogą się rozwinąć pogadanki. Należy też dzieciom dawać prace i zagadnienia samodzielne np.: Obliczyć, ile domów jest we wsi, ile koni, ile krów, nawet ile mieszkańców, ile mórg ma gospodarstwo najmniejsze, a ile największe. Można też polecić dzieciom obejrzenie warsztatu jakiego znajomego rzemieślnika, kupca i t. p., a dzięki temu dzieci przyniosą świeży materjał do pogadanek o pracy ludzkiej. Natomiast zwiedzanie jakichś większych zakładów, fabryk, instytucyj publicznych, jak szpital, dom ludowy, poczta i t. p. powinno być dokonane pod kierunkiem nauczyciela.

Badanie dalszego otoczenia wprowadza znacznie więcej trudności. Tutaj przedewszystkiem zaznajamiamy dzieci ze zjawiskami terenowemi, jak ukształtowanie pionowe i poziome. Najłatwiej przeprowadzić to na wiosnę, gdy szata roślinna nie zakrywa rozmaitych szczegółów. Odpowiednie badanie i obserwacje mogę być dokonane tylko na przechadzce, w bezpośredniem zetknięciu się z samemi zjawiskami i pod kierunkiem nauczyciela, który podsuwa tematy do obserwacji i chroni dzieci przed zbytniem rozproszeniem uwagi. W klasie, poza teorytycznem rozwinięciem tematu, można wyrysować szkic odbytej drogi. Nauczyciel rysuje na tablicy w myśl wskazówek podawanych przez dzieci, po ich ustaleniu; dzieci oznaczają wszystko w swoich zeszytach. W ten sposób cała klasa jest wciągnięta do pracy.

Wreszcie pod sam koniec, gdy, po omówieniu wsi wzgl. miasta, przechodzimy do gminy, a nawet do dalszych terenów, należy wprowadzić szczegółową mapę omawianego terenu. Na razie w braku specjalnych szkolnych map można się posługiwać mapami wojskowemi w podziałce 1:100.000 lub 1:75.000. Gdy

zupełnie niema mapy, nauczyciel jest obowiązany przygotować odpowiedni szkic.

Oddział IV.

W oddziale IV rozpoczyna się nauka geografji opisowej. Umysł dzieci jest jednak jeszcze za mało rozwinięty, aby można było całą naukę oprzeć na studjowaniu mapy. Mapa (zarówno ścienna, jak i atlasowa) musi być stale używana, ale głównie jako pomoc do orjentowania się w stosunkach wzajemnego położenia, odległości i ukształtowania pionowego. Należy tu przerabiać stale odpowiednie ćwiczenia np.: Zmierzcie i obliczcie odległość naszej wsi wzgl. miasta od Warszawy. Dokąd z Warszawy jest dalej — do Krakowa czy do Lwowa? W jakim kierunku od Warszawy leży Poznań? i t. p.

Główną uwagę należy zwrócić na sam krajobraz, na jego piękność, na człowieka i jego życie. To też na pierwszy plan wysuwa się opowiadanie nauczyciela, które powinno być o ile możliwe piękne i barwne. Nadają się też bardzo, jako pomoc naukowa, odpowiednie czytanki geograficzne, a przedewszystkiem obrazy kraju rodzinnego. W braku obrazów ściennych należy używać pocztówek lub ilustracyj w książkach.

Przy sposobności wędrówki po kraju dzieci przyswajają sobie szereg wiadomości, z których pod koniec roku przy omawianiu naszych stosunków gospodarczych, ludnościowych i politycznych wytwarza się pewnego rodzaju syntezę.

Na zakończenie wychodzimy z dziećmi poza granice kraju rodzinnego, ażeby 1-o stwierdzić, kto mieszka koło nas; 2-o aby pokazać dzieciom przy dalszej wędrówce, że istnieją rozmaite lądy i wody (podajemy ich nazwy) i że posuwając się ciągle naprzód w tym samym kierunku, powracamy do naszego kraju, lecz z przeciwnej strony. Wreszcie omawiamy kształt ziemi.

Jako pomoce naukowe w IV oddziale służą: mapa Polski ścienna i atlasowa; obrazy Polski; mapa półkul; kula.

Oddział V.

W oddziale V mamy dzieci zaznajomić z ziemią, jako całością, i z jej stanowiskiem we wszechświecie, szczególniej w stosunku do słońca. Są to w rzeczywistości najtrudniejsze zagad-

nienia na poziomie szkoły powszechnej, to też należy je przeprowadzić bardzo metodycznie.

Zaznajomienie z siatką geograficzną na globusie powinno być oparte na obserwacjach i ćwiczeniach, które dzieci wykonywały w oddziale III i IV, jako to: wykreślanie linji południkowej, odszukiwanie położenia danego przedmiotu na planie, następnie na szkicu i t. d.

Po zaznajomieniu z siatką, jako ze środkiem ułatwiającym orjentowanie się, należy przerabiać stale ćwiczenia, mające na celu utrwalenie nabytych wiadomości np: Określić położenie Warszawy, Lwowa, Poznania, Polski, Europy i t. d. Ćwiczenia takie należy wykonywać przy każdej sposobności.

Po zaznajomieniu dzieci z siatką geograficzną przechodzimy do zaznajomienia ze zjawiskami, występującemi na kuli ziemskiej. Celem tego szeregu lekcyj jest zwrócone uwagi dzieci, że na kuli ziemskiej panuje nadzwyczajna różnorodność zjawisk, lecz że zjawiska te (szczególniej zaś klimatyczne i inne od poprzednich zależne) występują symetrycznie w stosunku do pewnej linji. Do tego celu najlepiej nadaje się metoda podróżowania i to w kierunku południkowym, gdyż wtedy uwypukli się kolejność i symetrja zjawisk klimatycznych. Za punkt wyjścia musi nam służyć miejsce lub kraj rodzinny. Główną rolę odgrywa tu opowiadanie nauczyciela, które powinno być możliwie barwne i uzupełnione pokazem obrazów i odczytaniem odpowiednich pięknych i charakterystycznych opisów. Jako pomoce naukowe mogą tu służyć zarówno obrazy ścienne, jak, w braku tychże, pocztówki i ilustracje książkowe.

Pierwszą krainą, którą spotkamy na swojej drodze, może być np. kraina podbiegunowa. Należy dać barwny opis krajobrazu, lodów, śniegów, zorzy północnej, długiej nocy w zimie i długiego dnia w lecie, roślin, zwierząt, ludzi. Gdzie mieści się ta kraina? Określić jej położenie. Jakie lądy i oceany tu się znajdują?

Przy omawianiu np. krajobrazu górskiego nasuną się, poza jego charakterystyką, jeszcze następujące pytania: Jak nazywają się te góry? Gdzie jeszcze na kuli ziemskiej występują góry? Określcie położenie tych gór. W ten sposób dzieci zaznajamiają się z zasadniczemi zjawiskami geograficznemi i z ich rozmieszczeniem na kuli ziemskiej.

Jako jeden z rezultatów tego szeregu pogadanek powinno powstać w umyśle dzieci pytanie, jaka jest przyczyna tej różnorodności, i wtedy dla wytłumaczenia przystępujemy do objaśnienia ruchów ziemi i zjawisk z niemi związanych. Jako pomoce naukowe najprostsze służą tu globus i lampa lub świeca. Pożądane jest przeprowadzenie lekcji w klasie zaciemnionej, ażeby dzieci mogły wyraźnie zaobserwować na globusie stopniowe oświetlanie kuli i dzięki temu uzmysłowiły sobie różnicę w czasie, aby zobaczyły na globusie wędrówkę promienia zenitalnego i zrozumiały wobec tego, dlaczego wyodrębnia się zwrotniki, i wreszcie zaobserwowały różnice w oświetleniu, a więc i nagrzaniu półkuli północnej i południowej zależnie od jej położenia w stosunku do słońca.

Wszystkie te zjawiska należy koniecznie pokazywać na globusie i równocześnie omawiać w odniesieniu do ziemi.

Przy omawianiu zjawisk atmosferycznych wypadnie ciągle odwoływać się do obserwacyj dzieci. Kiedy wyżej stoi słońce: w lecie czy w zimie? Kiedy jest cieplej? Przy jakim wietrze pada u nas deszcz? i t. p.

Wreszcie przy omawianiu człowieka należy podać zasadniczą charakterystykę ras ludzkich, podkreślić ich cechy przez porównanie z nami i wskazać ich rozmieszczenie na kuli ziemskiej.

Oddział VI.

Nauka w oddziale VI opiera się prawie w całości na materjale, przerobionym w oddziale V-ym. To też część lekcji musi być potraktowana jako przypomnienie. Np. przystępujemy do omawiania Australji: Dzieci, przypomnijcie sobie, gdzie leży Australja, pomiędzy któremi stopniami długości i szerokości; w jakim kierunku od Azji, od Afryki; jakie ma brzegi, jakie ukształtowanie pionowe; w jakich strefach klimatycznych znajduje się? Pory roku w Australji w porównaniu z naszemi. Na te wszystkie pytania, które przypominają materjał, przerobiony w poprzednim roku, uczniowie muszą dać odpowiedź wyłącznie na podstawie mapy. W ten sposób pogłębiamy zrozumienie i umiejętność korzystania z mapy.

W drugiej części lekcji słowa nauczyciela odgrywają większą rolę. Gdy przychodzimy do świata roślinnego i zwierzęcego, do człowieka, do jego życia — to nauczyciel musi przeważnie

opowiadać, łącząc te wszystkie zjawiska i wykazując ich związek z podłożem przyrodniczem. Na tych lekcjach może znaleźć zastosowanie odczytywanie głośne w klasie odpowiednich ustępów z wypisów geograficznych.

Tę samą metodę stosujemy do wszystkich części świata. Europie jednak poświęca się więcej czasu, a mianowicie całe drugie półrocze. Przy omawianiu Europy należy zwrócić specjalną uwagę na kraje i ludy, sąsiadujące z nami.

Oddział VII.

W VII oddziale uczniowie po raz drugi mają do czynienia z geografją Polski, ujętą w kurs systematyczny. W oddziale IV były to systematyczne pogadanki o charakterze opisowym, w oddziale VII—wobec większej dojrzałości uczniów—można wprowadzić w większej mierze pierwiastek rozumowy. Mapa może i musi być podstawą nauki tak samo, jak i w oddziale VI. Cechy charakterystyczne krain fizycznych powinny być odczytane z mapy. Z warunkami klimatycznemi uczniowie powinni się zaznajamiać również na podstawie map izoterm, opadów atmosferycznych i t. p. Materjał pamięciowy staje się też o wiele większy. W oddziale VII mają uczniowie poznać nietylko nazwy gór, rzek i miast, ale cały szereg danych statystycznych np. wielkość państwa, ogólną ilość Polaków, ilość Polaków mieszkających w Polsce; procent innych narodowości, stosunek procentowy np. ziemi uprawnej, lasów, łąk i nieużytków, liczby, wyrażające gęstość zaludnienia i t. p. Podanie jednak samych nazw i liczb chybiłoby celu, gdyż byłoby za trudno je zapamiętać i zresztą nie o to chodzi. Zadaniem nauki jest dać obraz całości, obraz ustosunkowania się rozmaitych zjawisk do siebie. Podanie samych liczb tego celu nie osiągnie, należy je uzmysłowić przez jak najobszerniejsze zastosowanie rysunków graficznych. Tu jest bardzo obszerne pole dla pracy uczniów.

Do samodzielnych prac uczniów należy również zaliczyć wykreślanie szkicowych mapek pewnych części kraju, pewnych np. części systematów rzecznych i t. p., jak również wykonywanie mapek ew. na gotowych konturach — np. mapka rozmieszczenia skarbów kopalnych, mapka kolejowa, wogóle komunikacyjna i t. p. oraz wykresów.

Nauka o Polsce współczesnej w siódmym oddziale szkoły powszechnej pokazuje związek życia narodu z ziemią, życia jednostki z życiem społeczeństwa, przygotowuje do zrozumienia zadań obywatela w Rzeczypospolitej. Skupia ona około pojęcia Ojczyzny i Rzeczypospolitej, wiele wiadomości, rozproszonych po wszystkich niemal przedmiotach nauczania szkolnego, uzupełnia je danemi gospodarczemi i podstawowemi wiadomościami z nauki obywatelskiej, wiąże w obrazy z własnemi spostrzeżeniami młodzieży. Pod względem moralnym zadanie tej nauki polega na wychowaniu czynnego patrjotyzmu przez ukazywanie zależności bytu każdej wsi czy miasta od doli i siły Polski, losów każdego człowieka od zbiorowej twórczości i spraw Rzeczypospolitej, związku praw z powinnościami i odpowiedzialnością każdego obywatela za życie zbiorowe.

Metoda. Nauczyciel strzec się winien wszelkiego frazesu, pochopnych uogólnień zarówno jak i przeładowywania szczegółami. Fakty znane lub możliwe do poznania przez dzieci mają być podstawą nauki. Należy wywoływać współdziałanie uczniów w ich doborze, pobudzać do wypowiadania własnych spostrzeżeń, lecz nie sądów.

Punktem wyjścia ma być najbliższa okolica, ale z niej iść trzeba szerzej, obejmując całą Polskę i porównywać dane z Polski z innemi państwami. Gdy mowa np. o obszarze, przypomnieć obszar wsi, miasta, gminy w morgach, hektarach, kilometrach, podać obszar powiatu, aby dać pojęcie o obszarze całej Rzeczypospolitej. Przy omawianiu rolnictwa naprzód mówić się będzie o plonach najbliższej okolicy, porównywając ich ilość ze zbiorami w gospodarstwach wzorowych, średnim zbiorem w Polsce i potrzebami spożycia.

W części gospodarczej pokaże się związek bogactw naturalnych z pracą dobywczą i przetwórczą na najbliższych możliwie przykładach, na wsi zwracać uwagę na zaniedbania w dziedzinie przemysłu, opartego na płodach rolnych, jak cukrownie, suszarnie, przeróbka lnu i t. d.

Przy każdej sposobności wykazywać należy znaczenie ulepszeń, meljoracyj, porównywać prace wykonane siłami jednostki z pracami ogółu, zwracać uwagę na związek robót, prowadzonych siłami zbiorowemi, np. robót drogowych z całokształtem życia społecznego.

Mówiąc o gospodarce narodowej, trzeba zainteresować młodzież praktycznie wytwórczością narodową, wwozem potrzebnym i zbędnym, dać w szkole rozumną podstawę poszukiwania wyrobów polskich.

Na tle bogactw przyrodzonych wystąpić winien człowiek jako najważniejszy skarb narodu. Uwypukli się przytem potrzebne w pracy, która ma dojść do najlepszych wyników, takie cechy jak: inicjatywa, wynalazczość, siły i zdrowie pracowników, ich umiejętność i wyszkolenie.

Przy omawianiu spraw gospodarczych niepodobna wyczerpać całego materjału. Wystarczy, jeżeli szkoła wzbudzi zainteresowanie, nauczy szukać wiadomości i czytania statystyki.

Podobnie jak bogactwo przyrodzone związane jest z pracą gospodarczą, tak ustrój łączy się z pracą społeczną.

I tu punktem wyjścia będzie gmina wiejska czy miejska. Przy omawianiu działalności samorządu oprzeć się trzeba na zdarzeniach znanych młodzieży, na sprawach załatwianych przez samorząd za świeżej pamięci uczniów, np. szkolnictwo, meljoracje itd.

Rzeczpospolita przedstawi się jako sprawa wspólna, dźwigana i broniona wysiłkiem wspólnym. Na przykładach istniejących i wprowadzanych w życie pokazać należy, jakie korzyści zapewnia jednostce i gromadzi zrzeszenie się w rzeczpospolitą (roboty publiczne, uspławnienie rzek, ważniejsze szczegóły gospodarki państwowej, omówione przy skarbach przyrody i ich użytkowaniu).

Mówiąc o obywatelu, trzeba przeprowadzić rozróżnienie tego minimum, jakie każdy obywatel dać musi (podatki, służba wojskowa, posłuszeństwo prawom i przepisom), i obowiązku dawania ponad nakazane ustawowo normy wedle sumienia obywatelskiego. Tu miejsce na wyjaśnienie poczucia odpowiedzialności jednostki za ogół. Można je nawiązać do wydarzeń z życia szkolnego czy z otoczenia, przypomnieć wzniosłe przykłady z literatury, podać przykłady z życia wielkich obywateli (Żółkiewski, Konarski, Staszic, Marcinkowski, Traugutt i t. p.), przyczem dobrze będzie dać przykłady bliskie, a więc tyczące się danej okolicy.

Dział, poświęcony samodzielnej twórczości społecznej powinien zaznajomić młodzież z typowemi instytucjami i stowarzyszeniami. Począwszy od zrzeszeń, mających na celu podniesienie gospodarki indywidualnej, zapewnienie trudem zbiorowym korzyści jednostkowych, przejść wypadnie do towarzystw, mających cele ogólniejsze. Poza doraźną korzyścią odczuje młodzież tę radość twórczą, zadowolenie poczucia obywatelskiego, jednoczenie się z wielkiemi ideałami.

Na podstawie najlepiej znanego dzieciom zrzeszenia pokazać należy główne punkty typowej ustawy rozmaitych zrzeszeń. Instytucja szkolna, np. kooperatywa uczniowska, da pole do pokazania ważności sumiennej pracy jednostek w zrzeszeniu i wartość jednostki twórczej.

Najwięcej trudności nastręczy dziedzina kultury duchowej. Wynik zależeć będzie w znacznej mierze od atmosfery kulturalnej, którą wytworzy szkoła i którą już posiada najbliższe otoczenie. W najgorszym jednak razie trzeba starać się o obudzenie poczucia potrzeby piękna i opowiedzieć o rodzimych pierwiastkach sztuki i znaczeniu wielkich talentów. Dziecko winno odczuć niezmierną doniosłość czynnika duchowego, wiedzieć, co naród przez trud swych najdzielniejszych jednostek wniósł w życie i dzieje ludzkości.

Ważnym już będzie rezultatem, jeżeli obudzi się ciekawość poznania tej niezmiernie wielkiej dziedziny życia duchowego, z którą zaznajomić się winien każdy, i jeżeli szkoła da podstawę i podnietę do dalszego kształcenia się samodzielnego w tym kierunku.

DODATEK.

Program geografji dla szkoły 7-o klasowej może być zastosowany także w szkołach innego typu, a więc program nauki czterech pierwszych oddziałów we wszystkich szkołach, piątego oddziału w szkołach 2—7 klasowych, a szóstego i siódmego oddziału w szkołach 3—6 klasowych. Ponieważ w szkołach tych począwszy od 6-o klasowej, nauczyciel uczy równocześnie kilka oddziałów, prowadząc z jednym oddziałem naukę głośną, podczas gdy pozostałe oddziały uczą się cicho, będzie tu pole do wyzyskiwania godzin cichych do prac samodzielnych uczniów, na co zwłaszcza przy nauce geografji należy położyć silny nacisk.

Zaleca się również, by nauczyciel, rozporządzając w tych połączonych oddziałach większą ilością godzin tygodniowo, prze-

znaczał na głośne lekcje z poszczególnemi oddziałami pełne godziny a nie dzielił poszczególnych godzin na części, chyba co najwyżej na połowę.

Tematy do zajęć samodzielnych mogą być np. następujące:

1) *Dla oddziału III-go:* Rysowanie planów różnych przedmiotów, różnych budynków i wzgórz miejscowych i wykończanie szkiców, przerabianych na lekcji głośnej. Modelowanie (w glinie lub piasku) np. części gminy, okolicy szkoły, obserwowanych pagórków i t. p.

2) *Dla oddziału IV-go:* Rysowanie różnych form gór, wodospadów i t. p., szkice dorzecza Wisły, Dniestru, Odry, Niemna. Podróże po mapie, wymierzanie odległości na mapie i obliczanie czasu na przebycie pewnej przestrzeni. Modelowanie różnych kształtów gór, dolin, przełęczy, pasma górskiego, jeziora górskiego i t. p.

3) *Dla oddziału V-go:* Oznaczanie położenia bezwzględnego. Piśmienna charakterystyka poszczególnych krajobrazów. Wypełnianie mapki konturowej. Obliczanie różnicy w czasie zależnie od długości. Oznaczenie miejscowości, położonych na tym samym rownoleżniku lub południku. Porównawcze zestawienie miast, krajów, gór i rzek.

4) *Dla oddziału VI-go:* Obliczanie położenia, wielkości poszczególnych krajów. Obliczanie wysokości. Podróże po mapie. Rysowanie map szkicowych.

5) *Dla oddziału VII:* Podróże po mapie. Obliczanie odległości i wielkości poszczególnych części kraju. Kreślenie szkicowych mapek. Kreślenie części systemów rzecznych. Wypełnianie mapek konturowych, np. mapki rozmieszczenia skarbów kopalnianych, mapka komunikacyjna i t. p. Zestawienia liczbowe i wykresy różnych danych statystycznych.
